

процесі розвитку Південної України поступається своєю позицією. Тобто відбуваються якісні зміни купецького стану, де провідне місце посідають купці 3-ї гільдії з невеликим, але мобільним капіталом.

У подальшому планується дослідити динаміку кількісних змін серед купецького стану Південної України у другій чверті ХІХ століття, з'ясувати роль різних факторів на структурні зрушення у складі купецтва. Разом з попередніми дослідженнями це надасть можливість повніше відобразити соціальний аспект економічного розвитку краю у першій половині ХІХ століття.

Джерела та література

1. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004.
2. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – п.п. XIX в. – М., 1963.
3. Бойко А.В. Торговля Южной Украины (1775 – 1825): Дисс. канд. истор. наук. – Днепропетровск, 1990.
4. Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. – М., 1953.
5. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т.28.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – п.п. XIX в. – М., 1976.
7. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1/194. – Д. 102. – Л. 52.
8. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т.29.

Summary

The article is devoted to the problem of social and economic development of the Southern Ukraine in the first quarter of the XIX th century. The paper deals with dynamics of the quantitative changes among the merchants of the Southern Ukraine. An attempt to consider causes of these changes is done. The paper is concerned with the role of the Russian government tax policy in the processes of alterations in the number of the merchants.

Л. О. Нестеренко

СИСТЕМА ВИДАТКІВ З ВОЛОСНИХ БЮДЖЕТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ І ПОЛ. ХІХ СТ.

Не вивчивши історію селянства, неможливо з'ясувати закономірності історичного процесу, що відбувався на теренах нашої держави. Ще в радянські часи дослідники Дружинін М.М., Гуржій І.О., Неупокоев В.І., Лазанська Т.І. [1] та ін. почали звертати увагу на історію державного селянства, в т.ч. на процеси соціально-економічного розвитку, адже в Російській імперії в середині ХІХ ст. ця категорія становила не менше 60% сільського населення. В останній час почато вивчення регіональних аспектів цієї проблеми. Питанням соціально-економічного, правового становища державних селян Чернігівської губернії І пол. ХІХ ст. присвячені наукові розробки Раковського Л.Е., Бойка В., Ячменіхіна В. і Ячменіхіна К., Рослік Н.Ф., Страшко Є.М., Савельєвої Т. та ін. [2].

Дослідження місцевих архівних документів і матеріалів дають можливість вивчити і проаналізувати нові напрями проблеми. Завданням нинішнього дослідження є показ фінансового забезпечення місцевих потреб, а саме заробітної плати службовців волосних, сільських правлінь, освітніх установ, віспощепіїв, ремонт адміністративних споруд, шкіл, з волосних бюджетів Чернігівської губернії в І пол. ХІХ ст.

Всі видатки місцевого бюджету регламентувались законодавством. Вони поділялись на обов'язкові і необов'язкові. До обов'язкових відносились: утримання службовців сільських і волосних з потребами на роз'їзди, утримання службових приміщень та їх ремонт, канцелярські видатки, утримання приміщень для арештованих, на етапи, найму квартир для урядовців, стражників, догляд за інвалідами, на висилку „порочних” осіб.

До необов'язкових відносились витрати на народну освіту, організацію і утримання поштових відділень, бібліотек, придбання і утримання племінних биків, ремонт церков тощо [3. с.72-73].

Таким чином, не менш важливі для селян витрати на поліпшення господарства, народну освіту, організацію бібліотек, відносились до необов'язкових. Звідси випливає, що урядова політика у витратах бюджетів направлялась на задоволення загальних і державних інтересів, адже більша його частина витрачалась на утримання волосного правління. Державою визначались і розміри окладів членів волосних правлінь. Згідно з законом 1838 р. про „Запровадження влади і міст волосних і сільських” волосному голові призначалась платня в розмірі 60-120 крб. сріблом в рік, стільки ж волосному писарю із категорії державних селян, а вільнонайманому писарю до 180 крб. в рік, помічнику писаря – до 60 крб., засідателям і добросовісним – від 30 до 60 крб. Платня іншим службовцям волосних правлінь, витрати на утримання волості, такі як: опалення, освітлення, найом сторожа і канцелярські витрати відносились на рахунок громадського збору [4, с.4323, 4328, 4330, 4331]. Проте, згідно з проектом керівництва державних маєтностей, в кошторисі, складеному виконуючим обов'язки Борзенського окружного начальника державних маєтностей, на 1839-1842 рр. передбачались вже інші посадові оклади членам козачих і селянських волосних правлінь повіту. Частина посадових окладів була однаковиими і для козачих, і для селянських волостей. Так, волосному голові і писарю в обох волостях

оклад назначався у розмірі 400 крб., помічникам волосного писаря по 200 крб., на канцелярські витрати передбачалося витратити по 200 крб. в рік. Всі інші оклади різнилися. Більшими вони були у козачих волостях, так як у губернії більше було і самих козачих волостей. Так, засідателі у козачих волостях мали отримувати по 100 крб., а у селянських – по 50 крб., добросовісні козачих волостей – по 50 крб., а селянських – по 25 крб. в рік [5, арк.2; арк.40]. Таким чином, різниця в оплаті праці волосним урядникам козачих і селянських волосних правлінь становила 150 крб. Всього на витрати козачого волосного правління передбачалося витратити 1500 крб., тоді як на селянське – 1350 крб., що на 150 крб. менше.

Що стосується сільських правлінь, то оплата праці сільського старшини козачого товариства мала бути 120 крб. на рік, що на третину більше ніж у селянських товариствах, де сільському старшині визначили лише 80 крб. Канцелярські витрати залишилися однаковими: по 30 крб. в рік на одне сільське товариство [там само. арк.2; 67, арк.40]. Всього на одне козацьке товариство мали витратити 435 крб.

1843 р. у Шаповалівському волосному правлінні було 5 посадових осіб: голова, засідатель, волосний писар, добросовісні: старший і молодший. Так, волосний голова отримав 85 крб. 72 коп. платні і 5 крб. на каптан, засідатель – 42 крб. 85 коп., волосний писар – 85 крб. 72 коп., його помічник – 42 крб. 85 коп., на канцелярські витрати, освітлення, опалення та ін. було використано – 68 крб. 56 коп. Всього на утримання волосного правління було використано 330 крб. 71 коп. [6, арк.27,37]. Як видно, окрім заробітної плати волосний голова отримав гроші і на установлену державою форму. Це нововведення було впроваджене в кінці 30-х рр. XIX ст. Згідно з законом волосному голові щорічно мали дарувати новий каптан, а за бездоганне керівництво волостю протягом 6 років – почесний каптан [7, с.4324, 4325]. Проте частіше всього голови отримували за форму гроші. Цим самим вони мали можливість шити на замовлення форму згідно з власними подобаннями. Проте ці гроші або витрачалися на інші потреби, або виділялися не скрізь, бо голови часто на роботу з'являлись без форми. Управляючий палатою державних маєтностей дійсний статський радник Петро Халанський при проведенні у 1858 р. ревізії Чернігівської губернії відмічав, що деякі волосні голови прийшли на роботу не у форменному одязі: „Шептаківський волосний голова Новгород-Сіверського округу з'явився у голубому кашкеті, Борзенський старшина – у старому, брудному і порваному каптані, Конотопський голова і Сосницький старшина Конотопського округу – теж не у формі і без кушаків, Ніжинський голова і писар зовсім не мають форменного одягу” [8, арк.13]. Відсутність форменного одягу у голів волосних правлінь переконливо доводить, що через низьку платоспроможність населення, гроші в деяких волостях на дану потребу зовсім не виділялись.

Що стосується бюджетних витрат на сільські товариства, то сума насамперед залежала від їх кількості у волості. Так, Шаповалівська волость у 1843 р. складалась із 5 сільських товариств: з яких 4 козачих і 1 селянського. Ними керували 5 сільських старшин, 4 наглядачі сільських магазинів, 5 збірників податків, 5 сільських писарів, 3 віспощепії, 35 десятицьких, 12 соцьких, 10 добросовісних сільських розправ. Останні три за службу оплати не отримували. Платня одному козацькому сільському старшині становила 42 крб. 86 коп., збірнику податків – 22 крб. 23 коп., наглядачу сільського магазину – 14 крб. 26 коп., на писаря і письмові приналежності – 36 крб. 43 коп., на влаштування одного сільського управління і найом для нього приміщення – 20 крб. Всього 4 козацьким сільським старшинам було заплачено 171 крб. 24 коп., 4 збірникам податків – 91 крб. 72 коп., 4 наглядачам сільських магазинів – 57 крб. 4 коп., писарям – всього 145 крб. 72 коп., на влаштування 4 сільських управлінь і найм приміщень – 80 крб. Платня селянському сільському старшині становила 34 крб. 29 коп., збірнику податків – 17 крб. 28 коп., наглядачу сільського магазину – 12 крб. 64 коп., сільському писарю – 30 крб., найом приміщення 18 крб. Всього на утримання сільських правлінь було витрачено 657 крб. 93 коп., всього по волості – 988 крб. 64 коп. [9, арк.27,37].

В 1848 р. на утримання Шаповалівського волосного і 5 сільських правлінь, освіту і медицину було витрачено 897 крб. 20 коп., з яких на волосне правління – 339 крб. 71 коп., що складало 31,5 %; на 5 сільських правлінь цієї волості – 557 крб. 49 коп. або 51,6 %; на функціонування училища – 119 крб. 89 коп. або 11,1 %; на плату віспощепіям – 62 крб. 85 коп. або 5,8 % [10, арк.118]. Таким чином, утримання бюрократичного апарату поглинало 83 % всіх витрат.

В 1850 р. на утримання Шаповалівського волосного правління було витрачено 334 крб. 26 коп. або 24,7 %, а на сільські правління – 781 крб. 20 коп. або 57,7 %, витрати на училище складали 170 крб. 25,5 коп. або 12,6 %, а на оплату праці віспощепіїв – 68 крб. 56 коп. або 5%. Всього було витрачено 1354 крб. 27,5 коп. [11, арк. 45, 116]. Як видно, майже 58 % всіх витрат волості пішло на утримання сільських правлінь.

Сільські правління мали свої розряди, тому платня посадовим особам була різною. Встановлення розряду залежало від кількості населених пунктів, що входили в сільське товариство і чисельності жителів. Різниця в оплаті праці чиновників 2 і 3 розрядів становила до 15 крб., у залежності від фінансової можливості громади. Так, в 1854 р. посадовим особам сільських товариств Борзенської волості – 2 розряду на оплату праці були витрачені такі суми: сільському старшині – 42 крб. 86 коп., збирачу податків – 22 крб. 93 коп., наглядачеві магазину хлібних запасів – 14 крб. 26 коп., писарю – 54 крб. 29 коп., всього – 134 крб. 34 коп. У товариствах 3 розряду витрати на оплату праці адміністрації були визначені такі: старшині – 34 крб. 29 коп., збирачу податків – 17 крб. 28 коп., наглядачеві магазину хлібних запасів – 12 крб. 64 коп., писарю – 39 крб. 29,25 коп., всього – 103 крб. 50. коп. Як видно, різниця в оплаті праці чиновникам товариств 2 і 3 розрядів становила 30 крб. [12, арк.11-101].

На перший погляд оплата праці писарів була вищою ніж у голови. Але це зовсім не так. За розпорядженням Чернігівської палати державних маєтностей витрати на придбання паперу, виготовлення бланків, переплетення книг, портретів високопоставлених осіб входило у цю визначену суму. В 1854 р. в Борзенській волості вартість документації на одне сільське товариство складала 4 крб. 89,5 коп. і портрет імператора з пересилкою – 81,5 коп. Із окладів кожного писаря було вилучено по 5 крб. 71 коп. По волості ця сума склала 34 крб. 26 коп. у 1854 р. на оплату праці посадовим особам сільських товариств було виділено 747 крб. 32 коп., а ними отримано – 713 крб. 06 коп. [там само, арк.6.]. У 1855 р. у цій волості вартість документів із пересилкою для 1 товариства сягала 3 крб. 46,5 коп. Із 6 писарів було відраховано 20 крб. 79 коп. [там само, арк.5].

Таким чином, видатки на утримання посадових осіб залежали від розрядності, яка визначалася урядовими інстанціями і фінансовими можливостями сільських товариств. При наявності мирських капіталів, могли встановлюватися додаткові оплачувані посади, які не передбачувалися законодавчими актами. Вище наведені дані за 1848, 1850 і 1854 рр. доводять, що в середньому одне товариство обходилося платникам податків в 104-150 крб. щорічно. Якщо припустити, що на всі 259 сільських товариств витрачалось мінімальна сума, то в рік витрати становили близько 26 тисяч крб. Згідно з вище наведених даних витрати на забезпечення одного волосного правління в кін. 40-х – поч. 50-х рр. становили близько 340 крб. Можна припустити, що витрати на 51 волосне правління Чернігівської губернії будуть близько 17,4 тис. крб. а разом із витратами на сільські правління – більше 43 тис. крб. В Полтавській губернії витрати козаків на забезпечення 62 волосних правлінь і 174 станів щорічно становили 48,4 тис. крб. [13, с. 72].

Реформуючи волості в 1855 р., палатою державних маєтностей були розроблені нові кошториси громадських витрат на триріччя з 1856 по 1859 рр. Що стосується окладів службовців волосних і сільських правлінь, то вони залишилися без зміни. Так, на утримання Шаповалівського волосного правління було витрачено 342 крб. 84 коп., на оренду приміщення, його опалення і освітлення, на оплату сторожу та на канцелярські витрати встановлювалась щорічна сума в розмірі 92 крб. 42 коп. Додатково виділялось 9 крб. для підписки сенатських та губернських відомостей. Всього на кожне волосне правління було виділено 443 крб. 26 коп. в рік, що на 100 крб. більше ніж було до реформи [14, арк.3]. Можна стверджувати, що витрати на 42 новоутворені волості і 4 товариства губернії, що були на праві волостей, зросли і тепер становили близько 20 тис. крб. Таким чином, не зважаючи на те, що кількість самих волостей постійно зменшувалась, витрати на утримання волосних правлінь в Чернігівській губернії в 1 пол. ХІХ ст. постійно зростали завдяки появі нових статей витрат, таких як підписка столичної і губернської преси, збільшенні витрат на канцелярські потреби та ін.

В зв'язку з тим, що в новоутворених сільських товариствах різко збільшилась кількість населення, то їм присвоювався більш високий розряд. Так, сільські старшини 1 розряду отримували по 57 крб. 43 коп., писарі – на зарплату і канцелярські витрати по 80 крб., їх помічники – по 38 крб., наглядачі магазинів – по 18 крб. 84 коп., збірщики податків – по 28 крб. 57 коп., на побутові витрати – по 22 крб. 85 коп. Всього на одне товариство виділялось 245 крб. 69 коп. Заробітна плата службовцям сільських правлінь у товариствах 2 розряду залишилась без змін. Додатково виділялось лише по 20 крб. на побутові витрати. Вцілому на утримання товариства 2 розряду відводилось 160 крб. У Шаповалівській волості в 1856-1859 рр. утримання волосного правління, 2 правлінь 1 розряду і 2 правлінь 2 розряду щорічно громадам обходилося в 1254 крб. 74 коп. [там само, арк.3.] Із коштів на побутові потреби в Шаповалівській волості 1857 р. було виділено 9 крб. 06 коп. для придбання дров у 3 сільські товариства [15, арк.5.].

Як уже відзначалося, платня службовцям волосних правлінь та витрати на утримання волості відносилися на рахунок громадського збору. Через низьку платіжоспроможність населення, великі недоїмки, на селянських сходах мирськими приговорами затверджувалися значно менші суми асигнувань на дані потреби. В основному виплати посадовим особам сільських та волосних правлінь проводились тричі на рік: у січні, травні і вересні. Такі строки пояснювались надходженнями до бюджетів від сплати податків після реалізації селянами свого врожаю чи повернення із заробітків відхідників.

З 40-х рр. намітилась тенденція щомісячної виплати заробітної плати. Правда, в Шаповалівській волості у 1852 р. витрати на утримання волосного і сільських правлінь не проводились у січні і в квітні. Найбільші видатки були в травні – 207 крб. 29 коп., у серпні – 216 крб. 19,75 коп., у грудні – 276 крб. 61 коп. Всього за рік було витрачено 1174 крб. 61 коп. [16, арк.2-181.] У 1853 р. витрат у цій же волості також не було в січні. Найбільшими вони були у квітні – 161 крб. 75,75 коп., у травні – 103 крб. 33,5 коп., у серпні – 118 крб. 46 коп. і в грудні – 365 крб. 9,25 коп. Всього було видано 1144 крб. 23 коп. Як видно, найбільші суми видатків були в грудні, коли проводився остаточний розрахунок із службовцями за рік [17, арк.6-142.]. Утримання волосного і сільських правлінь в Борзенській волості обійшлося громаді в 1854 р. у 1262 крб. 72,75 коп.

В 1852 р. з'явився циркуляр Першого департаменту за № 1464, в якому, з метою запобігання зловживань у використанні бюджетних коштів, оплата урядниками повинна проводитись в присутності всіх посадових осіб кожного місяця. Якщо хтось не отримував платні через відсутність на роботі (частіше всього по хворобі), їх заробітки могли і виплачуватись пізніше. Особам, що по хворобі були відсутні на роботі до 4 місяців, зарплата нараховувалась, а службовці, які були призначені на посаду тимчасово відсутніх, отримували платню згідно зі своєю посадою. Після чотирьохмісячного терміну відсутності на роботі виплата грошей припинялась [там само, арк.1].

До статті утримання місцевого самоврядування входило будівництво адміністративних споруд. Але ці видатки не були рівнозначними кожного року. Громадами Шаповалівської волості на будівництво адміністративних споруд було витрачено з 1801 по 1835 рр. 1585 крб., в тому числі: в 1801 р. у Шаповалівському волосному правлінні – 500 крб., 1810 р. у Тростянському становому правлінні – 300 крб., в 1814 р. у Ядугинському становому правлінні – 220 крб., у 1820 р. на Новоселівське сільське правління – 250 крб., у 1827 р. на Висоцьке станове правління – 55 крб. та на Головеньківське правління в 1835 р. – 260 крб. [18, арк. 69]. На влаштування Новоропського сільського управління, збудованого в 1853 р. було витрачено 42 крб. 50 коп., з яких на придбання 3 тисяч штук цегли – 30 крб., 6 фунтів проволони – 1 крб. 50 коп., двоє дверей коштували 1 крб. і заплатили майстру за 10 крб. [19, арк. 60] Звідси видно, що видатки на будівництво і утримання споруд відзначалися своєю не регулярністю. В одні роки за витратами видатки могли бути великими, а в інших – зовсім не значилися. Видатки визначалися за потребами, обліку і тенденціям до збільшення чи зменшення не підлягають, хоч безперечно, вони могли становити значну витратну частину. В окремі роки частка бюджетних коштів для підтримання в належному стані споруд була мізерною, а в інші роки – значною. Так, у 1850 р. на спорудження фундаментів 5 сільських та 1 волосного правлінь Шаповалівської волості використано аж 26500 штук цегли на суму 55 крб. 16,5 коп., вапна на 19 крб. 37,5 коп., 10 шелівок – 1крб. 20 коп. До того ж оплата майстрам становила 14 крб. 26 коп. Всього на будівництво було витрачено 90 крб. І в середньому на будівлю виділялось майже 15 крб., незалежно від розмірів приміщень, матеріалів, що використовувались. Вартість ремонтних робіт залежала від вміння членів правлінь домовитися із спеціалістами. У Шаповалівці двом майстрам за укладку 10 тисяч штук цегли заплатили по 3 крб., а у Стрільниках – всього 1 крб. 25 коп. [20, арк. 14-74]. Звідси, плата за однакову роботу у різних населених пунктах однієї волості відрізнялась.

Щоб отримати необхідні кошти на побудову чи ремонт приміщень волосних чи сільських правлінь голови складали кошториси, в які заносили кількість необхідних матеріалів, їх ціни, витрати не оплату майстрам тощо. Документи відправляли до повітового начальника, який відправляв документи на затвердження у Чернігівську палату державних маєтностей. Як правило, палата дозволяла взяти кошти або із залишку сум, або зробити новий збір. В 1858 р. для полагодження Ропецького волосного правління було виділено 53 крб. 87,5 коп., на ремонт приміщення Дубровницького волосного правління – 9 крб.30 коп., Тупичівського – 9 крб. 45 коп. Гроші було дозволено взяти із не використаних сум за минулий рік [21, арк.7-8, 84-85].

Таким чином, утримання волосних правлінь за рахунок селянства цілком влаштовувало державу. Проте всі ці податки, збори і грошові повинності посилювали економічне гноблення селян, зумовлювали їх дальше зубожіння.

Джерела та література

1. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – М.; Л., 1946. – Т.1. Предпосылки и сущность реформы; Гуржій І.О. Розклад феодальної системи у сільському господарстві України в 1 половині XIX ст. – К., 1954; Неупокоев В.И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века. – М., 1987; Лазанська Т.І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – Вип. 8; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.
2. Наш край в XIX ст. (Методичні рекомендації по вивченню минулого Чернігівщини на уроках історії у 8 класі) / Під ред. Л.Е.Раковського. – Чернігів, 1988; Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України на передодні реформи 1866 р. // Сіверянський літопис. – 2000. – №2; Ячменіхін В., Ячменіхін К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – №3; Рослік Н.Ф. Соціально-економічне й правове становище державних селян Чернігівської губернії напередодні реформи П.Д.Кисельова // Пошук. Збірник статей молодих вчених і студентів / Під ред. Гладіної Г.І. – Чернігів, 2006; Страшко Є.М., Савельєва Т. Селянський суд до і після реформи 1864 р. (за матеріалами Чернігівщини) // Збірник матеріалів II Міжнародної конференції „Знаки питання в історії України: Українська історія в європейському контексті”. – Ніжин, 2005.
3. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961.
4. Учреждение властей и мест волосного и сельского управлений // СЗРИ. – СПб., 1833. – Т. II, Ч.2.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 41; Ф. 128. – Оп.1. – Спр. 7121.
6. ДАЧО. – Ф.807. – Оп. 1. – Спр. 100.
7. Учреждение властей и мест волосного и сельского управлений // СЗРИ. – СПб., 1833. – Т. II, Ч.2.
8. ДАЧО. – Ф.137. – Оп.1. – Спр.215.
9. ДАЧО. – Ф.807. – Оп. 1. – Спр. 100.
10. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 168.
11. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 346.
12. ДАЧО. – Ф. 809. – Оп. 1. – Спр.36.
13. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989.
14. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 964.

15. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 881.
16. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 508.
17. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 648.
18. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 61.
19. ДАЧО. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 239.
20. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 360.
21. ДАЧО. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 239.

Summary

System of expenditures from the district budgets on the local necessities of Chernihiv province in the first half of XIX century. Use new archival data that are leading into scientific circulation at first time. System of expenditures from the district budgets of Chernihiv province in the first half of XIX century.

С. В. Макарець

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ РОСЛИННИЦТВА В ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА (1861-1917 РР.)

Проголошення незалежності України й утвердження ринкових відносин на її території після 1991 р. зумовили підвищення інтересу громадськості до проблем, пов'язаних з особливістю підприємницької діяльності сільськогосподарських товаровиробників в умовах вільного підприємництва.

Як відомо, скасування кріпосного права у нашій країні започаткувало нову епоху не лише в контексті розширення прав і свобод так званих непривілейованих станів, але й в умовах функціонування великих поміщицьких господарств, які змушені були організовувати свою діяльність на принципово інших, ніж це було раніше, засадах. Загострення конкурентної боротьби на внутрішньому і світових ринках наприкінці XIX ст. ставило перед безпосередніми товаровиробниками невідкладні завдання щодо підвищення продуктивності праці як необхідної умови ефективного господарювання.

Метою даного повідомлення є з'ясування особливостей господарської діяльності поміщиків Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній у сфері виробництва продукції рослинництва. В історико-економічній літературі це питання висвітлене лише в загальних рисах. Із точки зору історіографії мова може йти виключно про публікації А.М.Авраменка [1] і, особливо, Н.Р.Темірової, яка у 2003 р. захистила докторську дисертацію, присвячену соціально-економічній еволюції поміщицтва України у 1861-1917 рр. [2]. Авторка дослідила зміни, які відбулися в поміщицькому землеволодінні Наддніпрянської України [3], застосування оренди на поміщицьких землях [4], організацію управління [5], матеріально-технічне забезпечення [6], застосування іпотеки [7] та ряд інших питань, пов'язаних із функціонуванням поміщицьких господарств у другій половині XIX та на початку XX ст. Проте у вищезгаданих публікаціях найчастіше аналізуються питання, пов'язані з оцінкою ефективності поміщицького господарства в межах усієї України, тоді як регіональний аспект відображений лише в окремих статтях Н.Темірової, присвячених, як правило, губерніям Правобережної [8] або Південної [9,10] України. Що ж стосується Лівобережжя, в опублікованих працях відповідної інформації майже немає.

Оцінюючи здобутки української історіографії з даного питання, звертаємо увагу на факт наявності протилежних оцінок щодо значення поміщицьких господарств у ринковій трансформації аграрного сектору економіки України після скасування кріпосного права. У своїх публікаціях Н.Темірова заперечує традиційну для радянської і пострадянської історіографії [11-14] точку зору щодо поступового зменшення ролі поміщиків у виробництві зерна і зернобобових культур: „А звідки ж тоді експорт зерна?” - запитує вона своїх опонентів [15, с.80]. На думку автора цих рядків, вивчення особливостей організації сільськогосподарського виробництва в поміщицьких господарствах Лівобережної України сприятиме обґрунтуванню тієї чи іншої оцінки їх значення в економічному розвитку як України в цілому, так і її окремих регіонів зокрема. Саме це і є метою даного повідомлення.

Територія Лівобережної України, яка до 1917 р. перебувала у складі Російської імперії, мала цілий ряд особливостей економічного і соціально-політичного характеру. Це був край, який відзначався широким розповсюдженням дрібного дворянського землеволодіння, що тим чи іншим чином впливало на умови функціонування поміщицьких господарств. Це, по-перше. По-друге, Лівобережжя, на території якого понад століття існувала така специфічна територіально-адміністративна одиниця як Гетьманщина, було єдиним регіоном України, де аж до краху царизму в ході лютневої революції 1917 р. існувала численна соціальна група населення, яку тогочасне законодавство класифікувало терміном „малоросійське козацтво” [16]. По-третє, на території Лівобережної України в ході скасування